QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

https://doi.org/10.70728/c.series.pedm.v08.i10.010

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA MAISHIY LEKSIKANING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Mavluda Hasanova
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi
E-mail: khasanovamavluda0@gmail.com
Orcid - 0009-0004-5033-2035

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi maishiy leksikaning lingvokulturologik xususiyatlari chog‘ishtirma aspektda tadqiq etiladi. Maishiy leksika xalqning makon, mehmondo‘stlik, oila va ijtimoiy rollar haqidagi tasavvurlarini saqlovchi madaniy axborot tashuvchisi sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: maishiy leksika, lingvokulturologiya, konsept, madaniy semantika, lakuna, frazeologizm, o‘zbek tili, ingliz tili.

Аннотация. В статье в сопоставительном аспекте исследуются лингвокультурологические особенности бытовой лексики узбекского и английского языков. Бытовая лексика рассматривается как носитель культурной информации, отражающий представления народа о пространстве, гостеприимстве, семье и социальных ролях.

Ключевые слова: бытовая лексика, лингвокультурология, концепт, культурная семантика, лакуна, фразеологизм, узбекский язык, английский язык.

Abstract. This article examines the linguocultural features of household vocabulary in Uzbek and English from a contrastive perspective. Household lexis is treated as a carrier of cultural information that records a community’s conceptions of space, hospitality, family and social roles.

Keywords: household vocabulary, linguoculturology, concept, cultural semantics, lacuna, phraseological unit, Uzbek, English.

KIRISH. Til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tilshunoslikda uzoq vaqtdan beri e’tirof etilgan masala bo‘lib, V. fon Humboldtning til “xalq ruhi”ning tashqi ifodasi ekanligi haqidagi qarashlaridan boshlab E. Sapirning til va tafakkur munosabatlari haqidagi talqinlarigacha izchil rivojlanib kelgan [1; 2]. XX asr oxirida bu g‘oyalar mustaqil fan sohasi lingvokulturologiya doirasida yangi mazmun kasb etdi. V.V. Vorobyov, V.N. Teliya, V.A. Maslova kabi tadqiqotchilar til birliklarini madaniy ma’no tashuvchisi, xalq dunyoqarashining

“yashirin xotirasi” sifatida o‘rganishni asosiy vazifa deb belgiladilar [3; 4; 5]. A. Vejbitskaya esa har bir madaniyatga xos “kalit so‘zlar”ni aniqlash orqali o‘sha madaniyatning qadriyatlar tizimini ochib berish mumkinligini ko‘rsatdi [6; 7]. Lingvokulturologik tadqiqotlarda ko‘pincha mifologiya, folklor, qarindoshlik terminlari yoki rang nomlari kabi qatlamlar ustuvor o‘rganiladi. Maishiy leksika esa tashqi ko‘rinishdan “oddiy” va betaraf bo‘lib tuyulsa-da, aslida madaniy kodlarning eng barqaror saqlanadigan makoni hisoblanadi. Buning sababi shundaki, kundalik turmush odatlari tabiiy va o‘z-o‘zidan tushunarli hodisa sifatida qabul qilinadi, shu bois ularda mujassamlashgan qadriyatlar kamdan-kam hollarda anglanadi. Uy-joy, eshik-ostona, dasturxon atrofidagi o‘tirish tartibi, mehmonni kutib olish qoidalari – bularning barchasi maishiy so‘zlar vositasida tilga ko‘chadi va avloddan avlodga uzatiladi. O‘zbek va ingliz tillari maishiy leksikasini bu nuqtayi nazardan chog‘ishtirish ikki jihatdan dolzarb. Birinchidan, ikki xalqning turmush tarzi, makonni tashkil etish an’analari va ijtimoiy munosabatlar tizimi bir-biridan sezilarli farq qiladi. Ikkinchidan, globallashuv sharoitida o‘zaro madaniy aloqalar kuchayib, tarjima, ikki tilli lug‘atchilik va til o‘qitish amaliyotida madaniy ma’nolarni to‘g‘ri uzatish zaruriyati ortmoqda.

NATIJALAR

1. Makon konsepti: uy - house/home. Har qanday madaniyatda “uy” konsepti markaziy o‘rin tutadi. Ingliz tilida bu konsept ikki leksema orasida taqsimlangan: house - moddiy inshootni, home esa hissiy, ijtimoiy va ma’naviy makonni bildiradi. Bu farq birikmalarda yaqqol namoyon bo‘ladi: *home sweet home, make yourself at home, home is where the heart is.* Shuningdek, *an Englishman’s home is his castle* maqoli uyning daxlsizligi va shaxsiy makon (privacy) qadriyatini mustahkamlaydi.

O‘zbek tilida esa bu ikki ma’no yagona uy leksemasida birlashadi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida bu so‘z bino, xona va oila ma’nolarida qayd etiladi . Ma’no kengayishi uy-joy, uy ichi, uyli-joyli bo‘lmoq kabi birikmalarda ko‘zga tashlanadi: oxirgi ibora “oila qurmoq, turmush qurib joylashmoq” ma’nosini anglatib, uy bilan oilaviy barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Demak, ingliz tilida leksik farqlash orqali ifodalangan ma’no o‘zbek tilida polisemiya va barqaror birikmalar orqali yetkaziladi. Bu holat tarjimada home so‘zini uy deb berish bilan cheklanib bo‘lmasligini, ko‘pincha xonadon, oila, o‘z yurti kabi muqobillardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

2. Makonning ierarxik tashkili va mehmondo‘stlik kodi. O‘zbek turar joyida makon ijtimoiy mavqega ko‘ra tartiblangan va bu tartib leksik birliklarda saqlangan. To‘r - xonaning eng hurmatli joyi bo‘lib, mehmonni to‘rga o‘tkazish undan hurmat ifodasidir. Bu so‘z o‘z jismoniy ma’nosidan ko‘chib, “yuqori mavqe, hurmatli o‘rin” ma’nosida ham qo‘llanadi (to‘rda o‘tirmoq). Ayvon va so‘ri esa yozgi hayotning markazi: so‘ri ko‘tarilgan yog‘och taxta, unda ovqatlanish, choy ichish va dam olish kechadi. Ingliz tilida bunday predmetga bevosita muqobil yo‘q (lakuna), shu bois u raised wooden platform kabi tavsifiy usul bilan beriladi. Ingliz madaniyatida makonning bo‘linishi boshqacha asosga ega: *parlour, drawing room, living room, spare room, guest room* kabi leksemalar xonaning rasmiylik darajasi va vazifasini farqlaydi. Masalan, *parlour* va *drawing room* tarixan rasmiy mehmonlarni qabul qilish uchun ajratilgan, *living room* esa oila a’zolarining kundalik hayoti uchun mo‘ljallangan. O‘zbek an’anasida

mehmonxona xonasi ham shu vazifani bajaradi, biroq mehmonning o‘rni xona ichidagi joylashuv orqali belgilanadi, ingliz tilida esa munosabat asosan xonaning nomi va ijtimoiy marosim qoidalari bilan tartiblanadi. Bu farq E.T. Xollning kontekstlilik nazariyasi bilan izohlanadi: o‘zbek madaniyatida hurmat belgisi ko‘proq bevosita makon va xatti-harakat kodida, ingliz madaniyatida esa nisbatan aniq lisoniy ifodalarda mustahkamlanadi [9].

3. Idish-tovoq leksikasi va muomala madaniyati

Idish-tovoq nomlari ovqatlanish madaniyati va muloqot odobini ifodalaydi. O‘zbek tilida piyola va kosa faqat idish nomi emas, balki muomala shakli bilan ham bog‘liq: mehmonga choyni piyolani to‘ldirmasdan quyish - hurmat va yana xizmat qilishga tayyorlik belgisi sifatida qabul qilinadi. Lagan va patnis esa umumiy ovqatlanish madaniyatini ifodalaydi: taom bir idishda, ko‘pchilik uchun birgalikda tortiladi. Bunday leksemalar jamoaviylik (kollektivizm) qadriyatining moddiy ko‘rinishidir.Ingliz tilida tegishli leksik qatlam individual xizmat ko‘rsatish tamoyiliga tayanadi: *place setting, cutlery, crockery* kabi umumlashtiruvchi nomlar har bir ishtirokchi uchun alohida jamlanmani nazarda tutadi.

4. Oilaviy-marosimiy maishiy leksika. Maishiy buyumlar oilaviy marosimlarning ajralmas qismi sifatida madaniy ramz maqomini oladi. O‘zbek tilidagi sepi so‘zi kelin bilan birga yangi xonadonga olib boriladigan buyumlar majmuasini bildiradi, uni ko‘rgazmaga qo‘yish (sepi yozish) esa jamoaviy marosimdir. Ingliz tilida unga yaqin tushuncha trousseau (fransuz tilidan o‘zlashgan) va bottom drawer iborasi bilan ifodalanadi. Ammo bottom drawer qizning turmushga tayyorgarlik uchun buyumlar yig‘ib borishini bildiruvchi nisbatan yopiq, shaxsiy xarakterdagi ibora bo‘lsa, o‘zbek sepi jamoatchilik ishtirokidagi ochiq marosimga bog‘lanadi. Bunda ikki madaniyatda bir xil ijtimoiy hodisa turlicha “jamoaviylik darajasi”da leksikalashgan.

5. Maishiy so‘zlarning metaforik va frazeologik ko‘chimlari. Kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni o‘ziga yaqin bo‘lgan kundalik tajriba orqali anglaydi . Shu sababli maishiy so‘zlar frazeologik fondda keng ishtirok etadi. O‘zbek tilida tokcha - devordagi o‘yiq - so‘zi tokchaga qo‘ymoq birikmasida *“ishni keyinga surib qo‘ymoq, e’tiborsiz qoldirmoq”* ma’nosini beradi. Qozon esa oshxona idishi sifatida qozon osmoq ifodasida ko‘pchilikka mo‘ljallangan ziyofat uyushtirish, qozon-tovoq birikmasida esa umuman ro‘zg‘or anjomi ma’nosini bildiradi. Bu kabi ko‘chimlar o‘zbek madaniyatida katta jamoaviy tadbirlarning turmushdagi o‘rnini ko‘rsatadi. Ingliz tilida shunga o‘xshash vazifani put on the back burner (ikkinchi darajaga surmoq), everything but the kitchen sink (mavjud bo‘lgan hamma narsani yig‘moq), sweep under the carpet (muammoni yashirmoq), melting pot (turli madaniyatlar aralashgan jamiyat) kabi iboralar bajaradi. Ikki tilda tokchaga qo‘yish va orqa o‘choqqa surish kabi iboralar o‘xshash ma’noga ega bo‘lsa-da, ularning obrazli asosi milliy turmushga tayanadi: o‘zbek obrazi devordagi tokcha, ingliz obrazi esa plita (burner) orqali shakllangan. Bu esa frazeologik birliklarni so‘zma-so‘z emas, balki ekvivalent obraz asosida tarjima qilish zarurligini ko‘rsatadi.

6. Natijalarning umumlashtirilishi

Tahlil natijalari lingvokulturologik jihatdan quyidagicha umumlashtirildi:

Konseptual soha	O‘zbek tilida	Ingliz tilida	Aks etgan qadriyat
Makon va chegara	uy (polisemiya), hovli, ostona	house / home, porch, threshold	Yopiq oila makoni / shaxsiy daxlsizlik
Mehmondo‘stlik	to‘r, so‘ri, ayvon	parlour, drawing room, spare room	Mehmonga hurmat / me’yoriy chegara
Ovqatlanish odobi	piyola, kosa, lagan	place setting, cutlery, best china	Jamoaviylik / individuallik
Oilaviy marosim	sepi, beshik	trousseau, bottom drawer, cradle	Ochiq marosim / shaxsiy tayyorgarlik
Metaforik ko‘chim	tokchaga qo‘ymoq, qozon osmoq	back burner, kitchen sink	Turmush tajribasi asosidagi obraz

Jadvaldan ko‘rinadiki, ikki tildagi maishiy leksikaning farqi alohida predmet nomlarida emas, balki ularning madaniy kodlarida - makonga munosabat, mehmondo‘stlik me’yorlari, jamoaviylik va individuallik nisbati hamda marosimiy ma’nolar tizimida namoyon bo‘ladi.

XULOSA. O‘zbek va ingliz tillaridagi maishiy leksikani lingvokulturologik jihatdan chog‘ishtirish quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Maishiy leksika xalqning makon, oila, mehmondo‘stlik va ijtimoiy munosabatlar haqidagi tasavvurlarini saqlovchi madaniy-axborot qatlami hisoblanadi. Ingliz tilidagi house va home leksik farqlanishi o‘zbek tilida uy leksemasining polisemiyasi va barqaror birikmalari orqali ifodalanadi. O‘zbek madaniyatida makonning ierarxik tashkili (to‘r, so‘ri, ayvon, ichkari) leksik birliklarda yaqqol mustahkamlangan; ingliz tilida esa xonalarning rasmiylik darajasi va vazifasini farqlovchi atamalar (parlour, drawing room, spare room) ustuvor. Idish-tovoq va marosimiy buyumlar nomlarida jamoaviylik va individuallik qadriyatlari qiyosiy namoyon bo‘ladi: o‘zbek tilida umumiy ovqatlanish va ochiq marosim ma’nolari, ingliz tilida individual xizmat ko‘rsatish va shaxsiy tayyorgarlik ma’nolari kuchliroq. Maishiy so‘zlarning frazeologik va paremiologik ko‘chimlari har ikki tilda turmush tajribasiga asoslangan obrazlarni saqlaydi; bunday birliklarni tarjima qilishda so‘zma-so‘z emas, balki ekvivalent obraz va madaniy izoh asosidagi yondashuv talab etiladi. Tadqiqot natijalaridan ikki tilli lug‘atlarni madaniy izohlar bilan boyitishda, tarjima va chet tili o‘qitish amaliyotida, shuningdek, madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – URL: https://openlibrary.org/isbn/9780521667722
2. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1921. – URL: https://www.gutenberg.org/ebooks/12629
3. Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во РУДН, 1997. – URL: https://scholar.google.com/scholar?q=Воробьёв+Лингвокультурология+теория+и+методы

4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – URL: https://scholar.google.com/scholar?q=Телия+Русская+фразеология+семантический+прагматический+и+лингвокультурологический+аспекты

5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – URL: https://scholar.google.com/scholar?q=Маслова+Лингвокультурология+2001

6. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Keywords. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – URL: https://openlibrary.org/search?q=Wierzbicka+Understanding+Cultures+through+Their+Keywords

7. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – URL: https://openlibrary.org/search?q=Kramsch+Language+and+Culture

8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – URL: https://openlibrary.org/search?q=Lakoff+Johnson+Metaphors+We+Live+By

9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. – URL: https://openlibrary.org/isbn/9789943070516

10. Oxford English Dictionary [Electronic resource]. – Oxford: Oxford University Press. – URL: https://www.oed.com/